

MIEJSCE I ROLA CMENTARZY W BUDOWANIU KRAJOBRAZU SAKRALNEGO WSI, NA PRZYKŁADZIE BIESZCZADÓW I WARMII

Anna Długozima

Katedra Sztuki Krajobrazu, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Department of Landscape Art, Warsaw University of Life Sciences
e-mail: ania.dlugozima@gmail.com

Streszczenie. Artykuł ma na celu zaprezentować wyniki uzyskane w czasie badań 58 wsi bieszczadzkich i warmińskich z cmentarzami. Badano miejsce i rolę miejsc pochówku w budowaniu krajobrazu sakralnego. Analizowano archetypy sacrum oraz elementy je budujące, relacje przestrzenne i symboliczne świątynia – cmentarz. Dzięki zestawieniu danych dla dwóch okresów – międzywojennego i współczesności – wskazano przemiany w zakresie konstruowania sacrum. Wygenerowano także najpowszechniej występujące w przebadanych wsiach typy kompozycji sakralnych.

Słowa kluczowe: sacrum, cmentarz, świątynia, układ, struktura, archetyp

WPROWADZENIE

Sacrum i profanum identyfikują i wartościują przestrzeń. Ukształtowany krajobraz sakralny jest szczególnie cenną częścią krajobrazu kulturowego z uwagi na charakterystyczne cechy, dzięki którym łatwo można go wyróżnić oraz odczytać jego wartości symboliczne [Swaryczewska 2008]. Tymi charakterystycznymi cechami, których identyfikacja wskazuje na istnienie sacrum, są cztery utrwalone przez kulturę archetypy: góra, drzewo, woda oraz pustka (dystans) [Swaryczewska 2008]. Ich analizę przeprowadzono dla wsi położonych w dwóch regionach Polski: na Warmii i w Bieszczadach. Badaniami objęto łącznie 58 wsi, w tym 46 bieszczadzkich¹ oraz 12 warmińskich². Mimo znacz-

---

¹ Tarnawa, Czaszyn, Olchowa, Łukowe, Kulaszne, Szczawne, Rzepedź, Turzańsk, Komańcza, Radoszyce, Łupków, Smolnik k. Baligrodu, Hoczew, Jankowce, Zwierzyń, Uherce, Orelec, Myczkowce, Bóbrka, Zahoczewie, Baligród, Górzanka, Stężnica, Maniów, Łopienka, Wola Michowa, Wetlina, Berehy Górne, Wołosate, Sianki, Dźwiniacz Górny, Wołkowyja, Czarna, Lipie, Bystre, Michniowiec, Lutowiska, Chmiel, Dwernik, Zatwarnica, Terka, Roztoki Dolne, Cisna, Stuposiany, Beniowa, Smolnik n. Sanem

² Nowe Kawkowo, Wrzesina, Jonkowo, Świątki, Skolity, Głotowo, Gietrzwałd, Sząbruk, Łęguty, Kwiecewo, Różynka, Włodowo

nego zróżnicowania pól badawczych pod względem krajobrazowym, demograficznym, historycznym czy kulturowym, łączy je jedno – obecność cmentarza w każdej z objętej badaniami wsi. Dla wszystkich układów ruralistycznych wykonano także analizę polegającą na identyfikacji elementów konstruujących krajobraz sakralny takich jak: granice, centrum, przedpole widokowe, brama. Dodatkowo, podjęto próbę określenia relacji przestrzennych między świątynią a cmentarzem grzebalnym. W tym celu zbadano dystans dzielący oba obiekty sakralne w okresie międzywojennym i obecnie. Dane dla międzywojnia pozyskiwano z archiwalnych materiałów ikonograficznych i kartograficznych, natomiast dla współczesności z badań terenowych.

SACRUM W LICZBACH

Warmię cechuje stabilna struktura sakralna (tab. 1). Można przyjąć, że warmiński konserwatyzm układu sacrum³ jest spowodowany przez „zwartość osadnictwa” (niewielki zasięg obszarowy jednostki osadniczej i zabudowa nierozciągająca się na długości większej niż 2 km [Łaguna 2004]). W Bieszczadach

Tabela 1. Analiza *sacrum* w wymiarze ogólnym. Zestawienie danych dla objętych badaniami wsi bieszczadzkich i warmińskich. Oprac. własne na podstawie [Parafie bieszczadzkie, Potocki 1990, Holly 2004, Syrwid 2005, Chłosta 2002, Drej 2007]

Table 1. Analysis of sacred in general dimension. Summary of data from surveyed villages in the Bieszczady and Warmia. Own elaboration based on [Parafie bieszczadzkie, Potocki 1990, Holly 2004, Syrwid 2005, Chłosta 2002, Drej 2007]

Kategorie	Bieszczady		Warmia	
	1938	2010	1938	2010
Średnia liczba jednostek osadniczych wchodzących w skład parafii	2,62	6,77	6,9	7,0
Średnia liczba świątyń w parafii (z uwzględnieniem kaplic)	2,75	2,35	1,0	1,0
Średnia liczba cmentarzy w parafii	2,65	1,52	2,0	1,0
Średnia liczba cmentarzy na jednostkę osadniczą	1,06	0,28	1,72	0,51
Średnia liczba wiernych w parafii	552	875	291	307

³ Ze względu na pruskie prawo zakazujące podziału ziemi utrzymała się tutaj średniowieczna struktura osadnicza wsi wzbogacona o siedliska na koloniach, powstałych w XIX w. W znacznej mierze utrzymał się wystrój krajobrazu kulturowego z przełomu XIX i XX w.: kapliczki z dzwoniczkami, krzyże przydrożne. Ponadto wymiana ludności nie nastąpiła na tych terenach w sposób nagły, co zapewniło ciągłość kulturową. Gospodarstwa były przejmowane stopniowo, a wiele z nich zachowało się do dzisiaj [Rylke 2004].

w dwóch badanych okresach omawiana struktura uległa wyraźnym modyfikacjom, co przejawia się przede wszystkim w rozproszonej sieci parafialnej. Poza tym na obu polach badawczych zauważyć można jedną prawidłowość: wzrost liczby jednostek osadniczych przypadających na jeden cmentarz (koncentracja pochówków).

Na podstawie danych z dwóch okresów dla Warmii i Bieszczadów stwierdzić można, że w sieci parafii poligonów badawczych dokonały się czytelne przemiany. Parafie rozrosły się przestrzennie, obejmując więcej miejscowości, a tym samym zwiększając liczbę wiernych przypadających na jeden cmentarz. Sytuacja ta powoduje, że cmentarze obsługują mieszkańców kilku jednostek osadniczych, co utrudnia budowanie tożsamości miejsca oraz branie odpowiedzialności za pielęgnację i utrzymanie cmentarzy przez społeczności lokalne (spadek znaczenia cmentarzy w życiu społeczności lokalnych, a także w lokalnym krajobrazie).

ARCHETYPY SACRUM A STRUKTURA CMENTARZA

Kosmologiczny schemat świata jest budowany przy użyciu czterech wspomnianych już archetypów. Mogą być one pomocne nie tylko przy konstruowaniu krajobrazu sakralnego wsi, ale także przy odczytywaniu struktury cmentarza oraz jego miejsca w przestrzeni.

Góra przedstawia więź między niebem a ziemią, symbolizuje uniwersalny wzorzec osi, środek świata, siedzibę bogów oraz miejsce przemiany [Swarczewska 2008, Eliade 1999, Rogowski 2006, Norbert-Schulz 1999]. Lokalne wzniesienie, na którym często znajduje się cmentarz symbolizuje niedostępny i doskonały raj.

Tabela 2. Identyfikacja archetypów sacrum na poszczególnych poligonach badawczych, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość wystąpienia danego komponentu: ■ – często, ● – bardzo często

Table 2. Identification of sacred archetypes, where the circle symbolized frequency: ■ – often, ● – very often

Obszary badań	Góra	Drzewo	Woda	Pustka, dystans
Bieszczady	●	●	●	●
Warmia	■	●	■	●

Drzewo ma bardzo wiele znaczeń związanych z tematyką życia, śmierci oraz zmartwychwstania. Przede wszystkim rytm życia drzewa (kwitnienie, owocowanie, zrzucanie liści) symbolizuje zwycięstwo nad śmiercią. Archetypiczna **woda** może być symbolem życia wiecznego i odpuszczenia grzechów (poprzez obmycie). **Pustka (dystans)** to miejsce służące odosobnieniu, oczekiwaniu np. las, droga, którą przebywa pielgrzym, strefa transformacji, otwarta przestrzeń

pełniącą rolę przedpola widokowego: łąka, pole uprawne [Swaryczewska 2008, Święty Jan od Krzyża 2010]. Ten ostatni archetyp wydaje się być najważniejszym z punktu widzenia cmentarza i jego otoczenia. Pustka (dystans) to strefa, która przygotowuje odwiedzających miejsce pochówku, żałobników do przejścia z profanum do sacrum, pozwala na wyciszenie i zapomnienie o atmosferze przestrzeni codziennej, profanicznej. W niniejszej analizie zidentyfikowano częstotliwość występowania czterech archetypów w poszczególnych objętych badaniami wsiach (tab. 2).

ELEMENTY KOMPOZYCJI SAKRALNEJ WSI I CMENARZY

Kolejnym aspektem przestrzeni sacrum są jej elementy: centrum, brama, granica i przedpole widokowe (dystans) (tab. 3). **Centrum** to miejsce, gdzie przejawia się świętość [Swaryczewska 2008]. W przypadku cmentarza, centrum stanowić może obiekt taki, jak kaplica lub krzyż, czyli dominanta. Jest to miejsce, w którym zaczyna się krajobraz sakralny. **Bramy** budujące sacrum jednostki osadniczej stanowią sygnały przejścia zaznaczone w otwartym krajobrazie: kapliczki, figury na rozstajach, naturalne ramy otwierającego się niespodziewanie widoku [Swaryczewska 2008]. W kontekście cmentarza brama oznacza pewien fizyczny i symboliczny próg – zmianę przestrzeni z profanum na sacrum. **Granica** jest linią rozgraniczającą strefy sacrum i profanum. Posiada ona wyraźne architektoniczne ramy. Bywa także określana przy użyciu materiału roślinnego (np. zadrzewienie przy kościele czy kapliczkach). W kontekście cmentarza granicę najczęściej stanowi ogrodzenie. **Przedpole widokowe** to retardacja kompozycyjna, strefa ekspozycji. Oznacza strefę przejścia, wyciszenia oraz przygotowania do wejścia do sacrum.

Tabela 3. Identyfikacja elementów kompozycji krajobrazu sakralnego na poszczególnych poligonach badawczych, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość wystąpienia danego komponentu: ■ – często, ● – bardzo często

Table 3. Identification of elements in sacred landscape composition, where the circle symbolized frequency: ■ – often, ● – very often

Obszary badań	Granice	Brama	Centrum	Przedpole
Bieszczady	■	●	●	●
Warmia	●	●	●	●

Synteza danych zawartych w tabeli 2 i 3 dowodzi, że krajobraz sakralny Warmii i Bieszczadów jest pełny za sprawą przyrody⁴. Przestrzeń tych krajobra-

⁴ Na temat przyrody konstytuującej sacrum w krajobrazie pisał m.in. Święty Jan od Krzyża [2010]. Krajobraz wiejski utworzony jest z wielu trwałych składników przyrodniczych, gdzie nieodłącznym elementem jest zieleń.

zów jest komponowana dośrodkowo (obiekt sacrum o największej mocy to dominanta architektoniczna – świątynia lokowana w centrum układu, co dodatkowo podkreśla jej rangę). Świątynia stanowi bardzo ważny, wyraźnie zaznaczony element układu wsi (zwłaszcza parafialnej). Rolę dominanty w misternie konstruowanym układzie sakralnym podkreśla jej właściwe wyeksponowanie poprzez położenie na wyniesieniu lub w dolinie, obsadzenie starodrzewem oraz obudowanie jej przedpolem widokowym zapewnionym przez sąsiedztwo zbiorników wodnych (ryc. 1) lub pól uprawnych (ryc. 2)⁵.

Ryc. 1. Dośrodkowe kompozycje sacrum na przykładzie Wrzesiny

Fig. 1. Central composition of sacred, on the example of Wrzesina

Ryc. 2. Dośrodkowe kompozycje sacrum na przykładzie Krywego

Fig. 2. Central composition of sacred, on the example of Krywe

SCHEMATY UKŁADÓW SAKRALNYCH W BADANYCH WSIACH

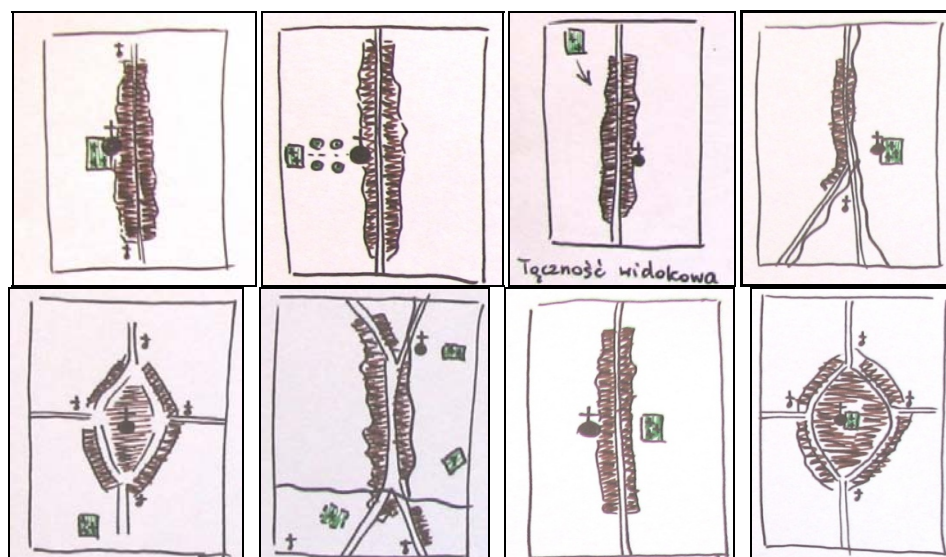
Badając miejsce cmentarzy w krajobrazie sakralnym wsi Warmii i Bieszczadów, poszukiwano odpowiedzi na pytanie, czy wskazać można powiązania zapisane w przestrzeni układów ruralistycznych pomiędzy cmentarzami a innymi elementami sakralnymi (świątynia, obiekty małej architektury sakralnej). Poniżej zamieszczono schematy układów sakralnych zidentyfikowanych w Bieszczadach oraz na Warmii (ryc. 3).

Na Świętej Warmii dominującymi typami morfogenetycznymi wsi były owalnice i ulicówki, co determinowało rozmieszczenie elementów sakralnych.

⁵ Jak widać na załączonych zdjęciach, świątynie i ich otoczenie stanowią ważne akcenty pionowe w krajobrazie widoczne z oddali.

Otóż centralnie położona świątynia oraz krzyże i kapliczki⁶ lokowane przy granicach, bramach prowadzących do wsi powodowały odbicie w krajobrazie kształtu krzyża – ideogramu Świętego Miasta. Podczas gdy na Warmii układ sacrum przetrwał bez większych modyfikacji, w Bieszczadach od połowy XX w. zauważyć można trzy kierunki przemian w kompozycji sakralnej:

- konserwacja historycznego układu sacrum: świątynia – cmentarz – obiekty małej architektury;
- budowa nowego układu – przenoszenie środka ciężkości do nowego centrum sacrum;
- rozwarstwienie, dwubiegunowość sacrum.

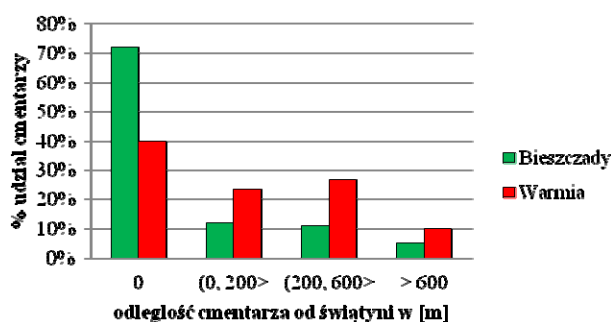
Ryc. 3. Schematy układów sacrum. Na zielono zaznaczono miejsce cmentarza w układzie
 Fig. 3. Schematics of sacred layouts. Green shows the location of cemetery in the settlement unit

ŚWIĄTYNIA I CMENARZ. POWIĄZANIA PRZESTRZENNE I SYMBOLICZNE

Z przeprowadzonych badań wynika, że relacje cmentarz – świątynia stanowią najważniejsze elementy krystalizujące układ sakralny. Najczęściej, jak dowodzą wyniki przeprowadzonych badań 58 wsi, sytuowano je na sąsiednich wyniesieniach terenu, w miejscach położonych wyżej niż zabudowa wsi. Należy to wią-

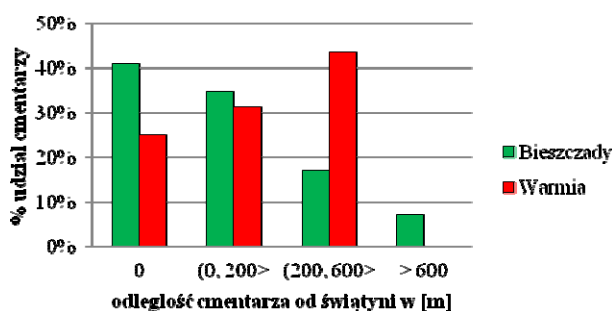
⁶ Na Warmii większa intensywność obiektów małej architektury sakralnej niż w Bieszczadach. Dla przykładu na terenie jednej warmińskiej parafii (Wrzesina) zidentyfikowano 57 obiektów, podczas gdy na całym poligonie bieszczadzkiemu obecnie znajduje się ich 39.

zać z religijnością i prostotą ludności zamieszkującej Bieszczady i Warmię. Ponadto takie rozwiązanie krystalizowało plan miejscowości, czyniło z obiektów sakralnych ważny element kompozycji krajobrazowej [Zwierowicz 2003]. Cmentarze i świątynie stanowią przestrzenie spotkania człowieka – członka społeczności lokalnej z Bogiem oraz ze zmarłymi dawnymi członkami wspólnoty. Są przestrzeniami dialogu żywych i umarłych, przestrzeniami pamięci, wiary. Aby określić relacje przestrzenne świątynia – cmentarz zbadano dystans dzielący oba obiekty (ryc. 4–5). W międzywojniu (ryc. 4) zarówno we wsiach bieszczadzkich, jak i warmińskich dominowały cmentarze założone wokół świątyń lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie np. na posesji przylegającej do dziedzińca świątyni. W przedziale 200–600 metrów znalazło się 28% cmentarzy warmińskich za sprawą ewangelickich rodowych miejsc pochówków, które lokowane były zwykle na terenie założeń parkowo-pałacowych i to względem nich orientowano ich kompozycję, a nie względem świątyni parafialnej. Trendy zaobserwowane w okresie międzywojennym utrzymują się współcześnie (ryc. 5). Podczas gdy warmińskie cmentarze grzebalne coraz bardziej dystansują się od świątyń, aż 41% obiektów bieszczadzkich znajduje się w ich bezpośrednim sąsiedztwie, nie dalej niż 200 m [Długozima 2011].

Ryc. 4. Odległość cmentarza grzebalnego od świątyni w okresie międzywojennym

Fig. 4. The distance between burial cemetery and temple in the interwar period

Ryc. 5. Odległość cmentarza grzebalnego od świątyni współcześnie

Fig. 5. The distance between burial cemetery and temple in 2011

Tabela 4. Położenie cmentarza w Nowym Kawkowie względem zabudowy mieszkaniowej i kościoła
 Table 4. The location of cemetery in New Kawkowo in relation to residential development and church

Miejscowość	Położenie cmentarza względem zabudowy [m n.p.m.]					
	min.	max.	średnia	kościół	cmentarz	różnica kościół – cmentarz
Nowe Kawkowo	122,0	130,0	126,0	128,0	133,0	5,0

Ryc. 6. Wieś Nowe Kawkowo z zaznaczonym: 1 – kościołem, 2 – cmentarzem
 Fig. 6. Nowe Kawkowo village, where numbers symbolized: 1 – church, 2 – cemetery

Ryc. 7. Nowe Kawkowo. Widok z cmentarza na kościół
 Fig. 7. Nowe Kawkowo. View from cemetery

NAWARSTWIENIA SACRUM W KRAJOBRAZIE WSI

Analiza pozwoliła odszyfrować nawarstwienia sacrum w krajobrazach wsi bieszczadzkich i warmińskich. **Warstwę najstarszą** stanowią: pozostałości świątyń i cmentarzy cerkiewnych, ewangelickich. Dopelniają ją elementy sakralne **warstw młodszych**: XIX-wiecznej (z krzyżami pańszczyźnianymi⁷, krzyżami i kapliczkami przydrożnymi znaczącymi dawne rubieże jednostek osadniczych oraz obiektami małej architektury o charakterze wotywnym) oraz XX-wiecznej (kościół i cmentarze rzymskokatolickie powstałe w miejscach sacrum innych wyznań bądź założone na „surowym korzeniu”, miejsca pamięci związane z wydarzeniami dwóch wojen światowych oraz ich reperkusjami) [Długozima 2011].

MIEJSCE CMENTARZA W KOMPOZYCJACH SAKRALNYCH WSI

Dla 12 wsi warmińskich i 46 wsi bieszczadzkich z cmentarzami wskazano typy kompozycji sakralnych (tab. 5):

Tabela. 5. Identyfikacja i częstotliwość występowania głównych komponentów sacrum w krajobrazach badanych miejscowości, gdzie symbol koła oznacza częstotliwość wystąpienia danego komponentu:

■ – często, ● – bardzo często

Table. 5. Identification and frequency of major components of sacred landscapes, where circle symbolized frequency: ■ – often, ● – very often

Budowa układu sacrum	Bieszczady	Warmia
1. powiązania widokowe cmentarz – świątynia	●	●
2. zaakcentowane wejście na cmentarz (podkreślone obiektem małej architektury sakralnej)		■
3. aleja łącząca cmentarz z kościołem	■	■
4. obiekty małej architektury sakralnej w krajobrazie wsi	■	●
5. świątynia dominantą architektoniczną układu sakralnego jednostki osadniczej	●	●

Poniżej scharakteryzowano zawarte w tabeli sposoby komponowania sacrum powiązane z cmentarzami (punkty 1–3).

1. Powiązania widokowe cmentarz – świątynia. Powiązanie widokowe cmentarza ze świątynią jest możliwe dzięki usytuowaniu cmentarza na jej osi kompozycyjnej. W ten sposób oś budowli staje się jednocześnie osią założenia

⁷ Typowe dla krajobrazu bieszczadzkiego, pojawiły się w nim po 1848 r., kiedy to zniesiona została pańszczyzna.

cmentarnego. Niejednokrotnie zwieńczeniem tej osi na terenie cmentarza staje się dominanta, najczęściej w postaci krzyża (ryc. 8). Często na terenie cmentarza oś kompozycyjna świątyni staje się główną aleją. Jej rangę oraz związek przestrzeni grzebalnej ze świątynią podkreślają nasadzenia drzew wzdłuż tej alei (np. Łukowe – ryc. 9). Ten sposób podkreślania łączności miejsca pochówku ze świątynią zaobserwowano tylko na bieszczadzkiem polu badań. Poza tym stwierdzono tam, że nowe świątynie w dalszym ciągu są orientowane na wschód, co determinuje układ grobów (zwrócone w kierunku świątyni) [Długozima 2011] i świadczy o prostej religijności bieszczadzkiej ludności⁸.

Ryc. 8. Położenie cmentarza i jego dominanty – krzyża na osi kompozycyjnej świątyni na przykładzie wsi Dwernik

Fig. 8. The location of cemetery and its dominant features – cross on the compositional axis of temple in the Dwernik village

Zarówno we wsiach bieszczadzkich, jak i warmińskich z terenu cmentarza zapewniony jest widok na świątynię. Ten zabieg kompozycyjny nie tylko podkreśla przynależność danej przestrzeni grzebalnej do kościoła i podległość ko-

⁸ „We wczesnym chrześcijaństwie modlący się w domu i w kościele zwracali się na wschód, podobnie jak wyznawcy kultów słonecznych; stąd również bierze się zwyczaj kierowania, w miarę możliwości, osi budynków kościelnych i grobów na wschód” [Kopaliński 1991].

ścielnej jurysdykcji, ale także zwraca uwagę na utrwalony w historii związek cmentarza i świątyni, który został zerwany na skutek regulacji prawnych dopiero w XIX w. [Długozima 2011]. Ten zabieg stanowi najczęstszy sposób budowania zespołu sakralnego na terenach objętych badaniami (ryc. 10–12).

Ryc. 9. Oś założenia świątyni – cmentarz podkreślona przez nasadzenia roślinne na przykładzie wsi Łukowe

Fig. 9. Compositional axis between church and cemetery highlighted by trees, on the example of Łukowe village

Ryc. 10. Widok na kościół z terenu cmentarza na przykładzie Wrzesiny

Fig. 10. View of the church from the cemetery, on the example of Wrzesina

Ryc. 11. Widok na kościół z terenu cmentarza na przykładzie Głotowa

Fig. 11. View of the church from the cemetery, on the example of Głotowo

Ryc. 12. Widok na kościół z terenu cmentarza na przykładzie Dwernika

Fig. 12. View of the church from the cemetery, on the example of Dwernik

2. Zaakcentowane wejście na cmentarz. Zauważono, że wejście na cmentarz i ogrodzenie są wyraźnie zaakcentowane w krajobrazie wsi warmińskich. Podkreślenie, że ma być przekroczone przejście ze strefy profanum do sacrum za pomocą takich zabiegów jak: brama w formie architektonicznego portalu (np. w Kwiecewie), kapliczka lub krzyż przy wejściu głównym (np. we Wrzesinie, Gietrzwałdzie, Głotowie).

Ryc. 13. Kapliczki, krzyże z jednej strony znaczą dawne rubieże jednostek osadniczych, z drugiej zaś stanowią bramy wprowadzające w sakralną przestrzeń cmentarza, sygnalizują pojawienie się w krajobrazie miejsc świętych, na przykładzie warmińskiego Gietrzwałdu

Fig. 13. Shrines, crosses indicate former boundary of settlement units and also they are entrances to the sacred cemetery space, on the example of Gietrzwałd

Ryc. 14. Kapliczki, krzyże z jednej strony znaczą dawne rubieże jednostek osadniczych, z drugiej zaś stanowią bramy wprowadzające w sakralną przestrzeń cmentarza, sygnalizują pojawienie się w krajobrazie miejsc świętych, na przykładzie Wrzesiny

Fig. 14. Shrines, crosses indicate former boundary of settlement units and also they are entrances to the sacred cemetery space, on the example of Wrzesina

3. Droga świątynia – cmentarz. Kolejnym zidentyfikowanym na terenach badań sposobem budowy układu sacrum jest zakomponowanie strefy dystansu i czytelne zdefiniowanie drogi świątynia – cmentarz⁹. Droga ta podkreślona jest obiektami małej architektury sakralnej (np. Aleja Różańcowa w Gietrzwałdzie) bądź drzewami (ryc. 15–17) [Długozima 2011].

Wszystkie te zabiegi sprawiają, że strefa sacrum wyraźnie wyodrębnia się z tkanek jednostek osadniczych. Przeprowadzona analiza dowodzi, że w krajobrazie wiejskim lokalne formy zagospodarowania przestrzeni o wymiarze sakralnym są ze sobą powiązane (kompozycyjnie, najczęściej widokowo), a zaliczamy do nich kościół, cmentarz, kapliczki.

⁹ Niegdyś integralną część założeń cmentarnych stanowiły aleje łączące cmentarz z kościołem lub z drogą publiczną bądź pałacem, czy założeniem pałacowo-parkowym. Na skutek XIX-wiecznych regulacji prawnych likwidacji uległy cmentarze położone „intra muros”, przy świątyniach, co wpłynęło na układ sacrum (w mniejszym stopniu w Bieszczadach, co należy wiązać z typem morfogenetycznym tamtejszych wsi). Cmentarze warmińskie umieszczano często dalej, na skraju zabudowy wiejskiej, obierając najczęściej wyniesienia. W innych wypadkach, aby utrzymać utrwaloną przez tradycję więź kościoła z cmentarzem drogę łączącą świątynię z nowo wytyczonym miejscem pochówku obsadzano drzewami.

Ryc. 15. Sposoby prowadzenia drogi łączącej świątynię z cmentarzem grzebalnym. Aleja Różańcowa wysadzana grabami na przykładzie Gietrzwałdu. Źródło:

<http://agrojelonki.olsztyn.pl>
(11.02.2011)

Fig. 15. Church-way paths. Corpse roads link church and cemetery, on the example of Rosary Avenue in Gietrzwałd. Source:

<http://agrojelonki.olsztyn.pl>
(11.02.2011)

Ryc. 16. Sposoby prowadzenia drogi łączącej świątynię z cmentarzem grzebalnym. Aleja lipowa na przykładzie Jonkowa

Fig. 16. Church-way paths. Corpse roads link church and cemetery, on the example of lime avenue in Jonkowo

Ryc. 17. Sposoby prowadzenia drogi łączącej świątynię z cmentarzem grzebalnym. Droga na przedłużeniu osi świątyni na przykładzie Lutowisk

Fig. 17. Church-way paths. Corpse roads link church and cemetery, on the example of church compositional axis in Lutowiska

PROBLEMY

Głównym elementem postrzeganym jako sacrum (w kontekście 58 przebadanych wsi z cmentarzami) jest zawsze kościół. Coraz częściej, zwłaszcza we wsiach położonych w strefie wpływów miast, cmentarz jest degradowany ze strefy sacrum do profanum. Mieszkańcy widzą go jako przestrzeń użytkową, nie skupiając się na jego znaczeniu kulturowym oraz symbolicznym. Zauważyć można zacieranie się granic pomiędzy sacrum i profanum, które powinny być wyraźnym sygnałem przejścia ze świata profanicznego do przestrzeni sakralnej. Wynika to głównie z zagospodarowywania i zabudowywania stref wokół sacrum. „Klarowność kompozycyjna sacrum” ztraca się za sprawą intensywnej zabudowy, przeznaczania terenów otwartych – zapewniających ekspozycję widokową na cele inwestycyjne. Kolejnym problemem jest zanikanie walorów estetycznych sacrum i jego symboliki, spowodowane obniżaniem się standardów w sztuce sakralnej, sepulkralnej. Taką tendencję można zauważyć zarówno w Bieszczadach, jak i na Warmii. Poza tym badania terenowe wykazały, że na terenach podmiejskich nie buduje się układów wiążących nowo zakładane cmentarze ze świątyniami oraz innymi obiektami sakralnymi. Także na cmentarzach

Ryc. 18. Cmentarz parafialny w Jonkowie (w strefie podmiejskiej Olsztyna): malowanie bramy cmentarnej przed świętem Wszystkich Świętych

Fig. 18. Jonkowo Parish Cemetery (in the suburban area of Olsztyn): painting of the cemetery gate before the feast of All Saints Day

Ryc. 19. Cmentarz parafialny w Jonkowie (w strefie podmiejskiej Olsztyna): w tle widoczny bujny drzewostan cmentarza, widok na bramę w kwietniu 2010 r. (po wycięciu drzewostanu)

Fig. 19. Jonkowo Parish Cemetery (in the suburban area of Olsztyn): trees in the background; view of the gate in April 2010 (after cutting out of the trees)

wiejskich nie położonych w strefie bezpośredniego oddziaływania ośrodków miejskich powiązania te są niwelowane [Długozima 2011]. Sformułowane w ten sposób spostrzeżenie pokrywa się z wnioskami opracowanymi przez badającą architekturę cmentarzy Dzierżonia Wandę Łagunę [2007]. Przyczyną tych zjawisk może być zanik potrzeby obcowania z sacrum przez społeczności lokalne i związana z tym laicyzacja i komercjalizacja życia (ryc. 18–19). Zaobserwowane różnice w budowaniu sacrum wsi i cmentarzy wytłumaczyć można na podstawie heideggerowskiej koncepcji zamieszkiwania [Heidegger 1994]. Ludność zamieszkującą wsie, zwłaszcza te oddalone od ośrodków miejskich, cechuje poczucie terytorialności, odpowiedzialności za ziemię, związek z miejscem, co przekłada się na zakładanie i funkcjonowanie „podręcznikowej kompozycji sakralnej”, w skład której wchodzi także cmentarz.

PIŚMIENNICTWO

- Chłosta J., 2002. *Słownik Warmii (historyczno-geograficzny)*. LITTERA.
- Długozima A., 2011. *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*. Wyd. Sztuka ogrodów Sztuka krajobrazu.
- Drej Sz., 2007. *Święta Warmia*. ElSet.
- Eliade M., 1999. *Sacrum a profanum. O istocie religijności*. Wyd. KR.
- Heidegger M., 1994. *Bycie i czas*. PWN.
- Holly G., 2004. *Rozmieszczenie obiektów sakralnych w Bieszczadach w 1938 roku i stan dzisiejszy*. *Peregrinus Cracoviensis*. Z. 15. 187–220
- Kopaliński W., 1991. *Słownik symboli*. Wiedza Powszechna.

- Łaguna W., 2004. *Warmiński krajobraz wiejski*. Janecki J., Borkowski Z. (red.). *Krajobraz i ogród wiejski*. T. 2. *Tradycje a współczesny krajobraz wsi polskiej*. Wyd. KUL.
- Łaguna W., 2007. *Architektura cmentarzy jako zapomniane sacrum*. Teka Kom. Arch. Urb. Stud. Krajobr.. OL PAN. 82–93.
- Norberg-Schulz Ch., 1999. *Znaczenie w architekturze Zachodu*. Murator.
- Parafie bieszczadzkie*. Seria Socjologiczna. T. 1. Biblioteczka Przemyska.
- Potocki A., 1990. *Niżej połonin. O ludziach, parafiach i duszpasterzach szkice socjologiczne*. KW SKPB.
- Rogowski R., 2006. *Mistyka gór*. Wyd. M.
- Rylke J., 2004. *Godki, Pupki i Węgajty*. Janecki J., Borkowski Z. (red.). *Krajobraz i ogród wiejski*. T. 1. *Nowe idee i metody w architekturze krajobrazu*. Wyd. KUL.
- Swarczewska M., 2008. *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii*. Wyd. Uniw. Warmińsko-Mazurskiego.
- Syrwid R., 2005. *Kościół parafialny gminy Jonkowo*. Littera.
- Święty Jan od Krzyża, 2010. *Droga na Górę Karmel*. Wyd. O.O. Karmelitów Bosych.

PLACE AND ROLE OF THE CEMETERIES IN SACRED RURAL LANDSCAPE
CREATION, ON THE EXAMPLE OF THE BIESZCZADY AND WARMIA

Abstract. The aim of the article is to present results conducted during researches of 58 villages with cemeteries in the Bieszczady and Warmia – regions of various demographic, cultural, historical and natural conditions. Place and role of the burial grounds in sacred landscape creation were conducted. Archetypes of sacred, elements building its, spatial and symbolic relations temple – cemetery were analyzed. Study was conducted in two periods: in the interwar period and today. Comparison of 58 villages in two periods has shown changes in the construction of sacred. Moreover, results underlined types of sacred composition in analyzed settlement units.

Key words: sacred, cemetery, temple, layout, structure, archetype